

Я. Потапенко, канд. іст. наук, доц.

НАЦІЄТВОРЧИЙ ДИСКУРС ЯК ДОМІНАНТНИЙ ВЕКТОР ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується роль життєтворчості Т. Шевченка у процесі демістифікації імперської ідеї та створення власного націєтворчого міфу.

Ключові слова: Т. Шевченко, націєтворчий дискурс, колоніалізм, імперський дискурс.

В статье исследуется роль жизни и творчества Т. Шевченко в процессе демистификации имперской идеи и создания собственного нациетворческого мифа.

Ключевые слова: Т. Шевченко, нациетворческий дискурс, колониализм, имперский дискурс.

The article deals with the role of T. Shevchenko's life and creative work in the process of demystification of the imperial idea and creation of the own nationalistic myth.

Key words: T. Shevchenko, nationalistic discourse, colonialism, imperial.

В сучасній соціокультурній і суспільно-політичній ситуації доби пост-модерну, коли проект побудови цілісної нації й соборної національної держави так і не зреалізовано, коли за умов досягнення формально-юридичної незалежності культура української етнічної нації й досі не набула гідного суспільного статусу, коли мова українська все ще залишається мовою соціально нижчих верств, нечисленної свідомої інтелігенції або окремих представників державної бюрократії [10, 22], – за подібних умов надзвичайно актуальним завданням залишається аналіз Шевченкової життєтворчості через оптику різних наукових шкіл, напрямків, теорій, тем, методів, текстів, дискурсів різних сегментів гуманітарного універсуму (в якому відкритість міждисциплінарних меж є одним із базових методологічних системотворчих засновків).

"Серцевиною українського самоототожнення", "центральною символікою новітнього українства" називає Шевченка Г. Грабович, додаючи, що роль поета стала вирішальною в різних планах українського буття – літературному, політичному, ідеологічному. О. Забужко вписує поета і в коло авторів-націєтворців доби романтичного націоналізму (А. Міцкевич, Я. Коллар, Л. Штур), і в діахронний ряд письменників-творців національно-консолідуючого авторського міфу (Данте, Сервантес, Джойс). За словами В. Білодіда, Шевченко разом зі Сковородою – камертони духу українського народу, "наші святі апостоли-зачинателі", ставлення до яких має критеріальне значення, адже через нього митці України перевіряються на справжність.

Як справедливо зауважує Ю. Барабаш, своїм національним генієм поет відкрив Україну світові, збагативши тим і світ, і саму Україну, – але, попри це, справжнє відкриття Шевченка, як і "Шевченкової

України" ще попереду [2, 45–46]. Не буде перебільшенням стверджувати, що Т. Шевченко у символічному сенсі не просто відкрив світові Україну – багато в чому він її "винайшов", визначив базові аспекти національного буття, без яких неможливо збагнути вітчизняну історію. "Карта свідомості" сучасного українського національно свідомого інтелектуала і сьогодні певною мірою залишається "шевченкоцентричною". Невичерпність поетового спадку спонукає дослідників віднаходити все нові й нові його грані та "вписувати" їх у все нові, іноді несподівані контексти.

С. Верстюк обстоює доволі цікаву тезу: за умов відсутності безперервної державності в Україні, головним суб'єктом історичного процесу була національно-визвольна боротьба, очолювана на різних історичних етапах кращими представниками українства. Життєтворчість Т. Шевченка цілком може бути кваліфікована як один з етапів українського національно-визвольного руху. За словами І. Дзюби, головним героєм вітчизняної історії поет бачив сам український народ в його боротьбі за правду і волю, – героїчне минуле народу було одним із живодайних джерел Шевченкового натхнення [4, 696]. Поезія, яка давала українству розуміння власної долі, потреб та завдань у майбутньому, спричинила потужний рух духовного відродження і піднесення, що сконцентрувався навколо Шевченкового спадку. Цей рух не міг не вилитися згодом у форми політичного протесту проти імперського панування (принципове обстоювання ідеї народного самоврядування – типово Шевченківська риса). Як стверджував у 1919 році А. Ніковський, "Українську переможну революцію зробив Шевченко... Всі його наступники не в силі були вихопитись з залізних обіймів його заповіту, і всі вони служили прекрасному ідеалу щиро і вірно..." [4, 689]. Потужний заклик до національного самоствердження, впевненість у невідворотності перемоги українства над імперією – саме ці особливості творчості митця здетонували вибух українського національного руху, визначивши його магістральні цінності й орієнтири.

Створюючи і стверджуючи самодостатність національного соціокультурного простору, обстоюючи його багатогранність і моральну вищість від фальшиво-руйнівного світу Російської імперії, – Шевченко руйнував у свідомості своїх співвітчизників одразу декілька ідеологічних міфологем самодержавства, покликаних зміцнювати силу імперії й закріплювати на рівні нав'язаних колективних стереотипів свідомості колоніальний статус українців. В. Проскуріна, аналізуючи міфологеми, що становили "символічний капітал" Російської імперії від середини XVIII століття, легітимізували й формували її у сенсі самоусвідомлення, – констатує зв'язок між літературою досліджуваної доби та політикою як відносини взаємозалежності. Імперська ідеологія інкорпоровала нові й відживлювала циркуляцію старих міфів у своєму соціокультурному просторі: міф про Астрею, античний міф про *translatio imperia*, символічні паралелі між Енеєм та Петром I

(засновниками імперії) й Августом та Катериною II (її розбудовниками). Згодом російські письменники продовжили конструювання "текстуальної імперії" – справу М. Карамзіна й О. Пушкіна продовжив Л. Толстой, роман якого "Війна і мир" Е. Томпсон називає основоположним міфом російської національної ідентичності й головним політичним міфом імперії [12, 143]. Оприсутнення в письмі імперського дискурсу, що актуалізував агресивний російський націоналізм, націлений на "словесне присвоєння" неросійських територій засобами літератури, – стало успішним текстуальним вираженням ідеологічних стратегій колоніалізму й запроваджувало сприятливу для розбудови імперії метатекстову й гіпертекстову символічну реальність [12, 156]. Чи не найнебезпечнішим демістифікатором і руйнівником імперської ідеї (її раціонально-прагматичного та ірраціонально-міфічного пластів) і виявився Т. Шевченко, який створення власного "міфу України", діаметрально-протилежного й засадничо-ворожого імперії, розпочав саме з "розчакловування" базових міфологем самодержавства.

Тотальній деструкції й демістифікації поет піддав ідеологічний імперський постулат про "богопомазаність" царської влади, її сакральний статус. В зображенні Шевченка царі – істоти демонічні, гротескно-макабричні, ущербні й тотально знелюднені, – автор цілковито відмовляє їм у статусі не те що легітимності, але навіть причетності до роду людського. (Формат статті не дозволяє нам вдатися до численних прикладів на користь задекларованої тези – обмежимося лиш словами поета про імператрицю Марію Федорівну, названу "сука", котра "щенят щенила"). Опинившись у маргінальному статусі (з точки зору офіційно-імперської ієрархії), Шевченко істинними маргіналами роду людського зображав монархів, демістифікував їхній фальшивий, узурпований статус.

Сутність імперської політики зводилася до руйнування національного – деструкція ж "імперського суб'єкта", здійснена Шевченком, відіграла важливу націотворчу функцію (особливо, якщо врахувати "літературоцентричний характер" українського відродження). В протистоянні з найжорстокішим політичним режимом Європи XIX століття поет завдяки громадській сміливості і духовній дисципліні здобув незаперечну моральну перемогу, повернув співвітчизникам утрачену національну (а декому й людську) гідність.

Ідея (образ-концепт) України була осердям "націософської концепції" Шевченка (як стверджує Ю. Барабаш), сенсовою і структурно-художньою домінантою його творчості, становила найвищу духовну й моральну вартість національного, загальнолюдського й особистісного планів. "Україна" – підставовий словообраз, що концентрував у собі найхарактерніші риси й глибинну суть Шевченкового світогляду [2, 3–5]. Українська історія в історіософському тлумаченні поета поставала у сакрально-містеріальному освітленні, а сама Україна наділялася ознаками "боготвореності й трансцендентності" [2, 15]. У творчості Шевченка свідомі й несвідомі ментальні структури україн-

ського світу знайшли своє якнайповніше, сутнісне відображення. Доробок поета містив мовні портрети свідомості українського культурного простору середини XIX століття, котрі – написані іноді в гротескно-сатиричному, проте переважно емоційно-зболеному ключі – стали провідними чинниками перетворення цього простору на засадах відродження сакрально-духовного начала українського Слова. Очевидно, первинним імпульсом і опорним елементом Шевченкової життєтворчості, що зумовлював її внутрішню драматургію, була глибинна внутрішня переконаність у неминучості здійснення свідомо обраного і в той же час екзистенційно-детермінованого призначення (переконаність у "неможливості невибору, неуникності морального обов'язку"). Поет послідовно демонтував комплекси національного колоніального спадку й конструював підвалини засадничо нового "метатексту" шляхетної у гідному самоусвідомленні України.

Міркуючи про глибинні психологічні підстави творчості Шевченка, Н. Зборовська вважає, що поет відчував потребу духовного подвигу і психологічно наслідував Христа, прагнучи дати Україні державницьку свідомість; у своїй творчій сублімації він поставав "духовним учителем матері-Україні", спонукаючи її "синів" відмовитися від нав'язуваного несвідомим "принципу насаоди" заради державного майбутнього [7, 80]. Дослідниця бачить у Шевченку "сина Національного, який творить себе для України, як батьківське Велике Слово", у прагненні "запліднити українське несвідоме материнське тіло національною свідомістю", – саме завдяки цьому у програмі розвитку національного характеру відроджується потяг до державності й повносилої національної мужності [7, 96]. Можливо, погляди Н. Зборовської містять елементи модернізації й надмірної завантаженості емоційною складовою, проте в цілому, на нашу думку, варто визнати їх слушність.

Подібні акценти у сприйнятті націєтворчих наслідків Шевченкової життєтворчості помічаємо і в роботах О. Забужко, котра писала, що поет першим дав українській еліті нове почуття тожсамості та історичну його легітимізацію на національно-культурній (а не феодально-становій) основі. Модель нації, започаткована Шевченком і підхоплена українською народницькою інтелегенцією, була духовно-культурною, з потужним етичним наголосом на рівності й свободі [5, 315]. Саме Шевченко, на думку дослідниці, став каталізатором незворотного процесу трансформації малоросійського дворянства в національно-свідому українську інтелегенцію, адже йому вдалося піднести основні сенсоутворюючі алгоритми національного історичного буття на високий, гранично узагальнений рівень артикуляції у формі міфологічній [5, 270]. Шевченко кардинально переорієнтував український рух, в основі якого О. Забужко вбачає лінію наступництва за схемою: "стара" українська шляхта – "мальтійські лицарі"-запорожці – масони й декабристи – "братчики"-громадівці. Всі перераховані компоненти авторка пов'язує через їхню "базову світогляд-

ну домінанту" – комплекс гностичних єресей, що включав маніхейство, павликіанство, богомільство, вчення катарів та утворював традицію "грандіозного духовного дисидентства", живив європейську й українську шляхетну культуру [5, 155–161]. Автор "Кобзаря" спричинив рішучий відхід від подібних інтелектуально-рафінованих, по-суті "сектантсько"-езотеричних векторів розвитку національного руху, демократизував, наблизив до широких народних верств, дав йому нові стимули, мотиви, обґрунтування.

Саме в простолюді поет вбачав (з певними надмірностями, за В. Шевчуком) джерело духовних і моральних вартостей, що утримувало в собі код нації, – тому й проголосив любов до "рабів німих" осердям власного етосу, підносячи народ до рівня ідеалу. І це виглядає абсолютно природним наслідком тієї обставини, що доля нації, як єдиного "індивіда", у сенсі символічному "проживається" Шевченком індивідуально-екзистенційно, крізь призму власної долі, – інтерпретація національної історії в поета тотально персоналізована. Доречно тут пригадати тезу Н. Зборовської про Шевченків внутрішній світ як "індивідуальне націєтворення" [8, 234], що постало в якості "живої душі" духовного опору цивілізаційно-імперським репресіям у формі "душевно-родової жіночої стихії". Ця ж авторка висловлює доволі цікаве припущення: істинний націоналізм можливий лише як поезія [8, 240].

Шевченко послідовно відхиляв бурлескну, "лубочну" стилізацію українського народного життя, яка нав'язувалася пануючою імперською культурою, – натомість поет прагнув утвердження більш якісної в естетичному й змістовному сенсах літератури просвітницького, сатиричного плану [3, 121]. Міркуючи про становище "середнього класу" в Україні, поет кваліфікує його як "величезну і, на нещастя, напівграмотну масу", "половину народу" й "серце нашої національності". Далі автор підсумовує: "йому-то й потрібна тепер не суздальська лубочна притча про блудного сина, а благородна, вишукана й дотепна сатира" [3, 348]. Зародження всього "вишуканого й дотепного" надзвичайно ускладнювалося пануванням "чарів" колоніального кітчу – "сміховиною на московський шталт", за визначенням Шевченка. Подібний кітч, що його поет вважав за ознаку "найпоганшої" імперської стилізації, був небезпечний нав'язуванням і культивуванням "зачарованості" низьким, вульгарним, огидним, перверсивно-ненормальним з точки зору народної моралі. "Преочаровательно в чарах тих ось що: жиди, шинки, свині й п'яні баби" [3, 345], – так вбивчо-лаконічно характеризує поет суть "культурного ядра" російського імперського дискурсу в Україні, покликаного тримати "малоросів" у стані варварського безкультур'я, невігластва й зациклення на найпримітивніших, тваринних за своєю природою інстинктів.

Вже П. Куліш зумів належно оцінити внесок Шевченка в розбудову справді національного, високодуховного дискурсу, адже його творчість "вернула масам їх інтелігенцію і показала чого треба вкраїнському народові як нації, щоб виявити свої багаті духовні сили" [3, 190]. Представники "двомовного" українського відродження, більшість яких слідом за М. Гоголем писа-

ли на українські теми, як правило, мовою російською (М. Костомаров, М. Максимович, Г. Квітка-Основ'яненко та ін.), – опинившись перед альтернативою "між Гоголем і Шевченком", обрали врешті шевченківську лінгвістичну й ідеологічну модель як більш плідну для обстоювання української самобутності в межах імперії. Спадщину ж Гоголя "привласнили" російські елітні кола й використали її, за словами О. Ільницького, для збереження колоніального стану (символічна постать Гоголя набувала для українства двозначності: видатний письменник, але поганий українець) [9, 12].

М. Тарнавська якось зауважила, що немає іншого народу, який би з таким пієтетом ставився до свого національного поета, як українці. Пояснити цей феномен, на нашу думку, можна таким чином: в історії жодного народу, окрім українців, не було настільки визначальної, основоположної для національного, духовного й соціокультурного буття постаті, котра б настільки глибоко пройнялася трагедією нації, переживши її як трагедію особисту. Шевченко був і залишається справжнім виразником національного менталітету й духовності. Започатковані ним духовно-етичні, екзистенційні, художньо-естетичні, емоційно-вольові імпульси продовжують активно працювати в матрицях української культури, визначаючи та конструктивно трансформуючи її коди й дискурси. Доробок Шевченка цементує загальний каркас всієї "будівлі" вітчизняної культури, утворює потужне "силове поле" в її духовно-інтелектуальному просторі.

Дуже перспективним напрямом подальших студій у галузі шевченкознавства є дослідження різновекторних модуляцій смислової поліфонії в доробку митця та їх впливу на процеси вироблення і кристалізації модерної української національної ідентичності. В цьому контексті вважаємо за потрібне продовжувати подальшу реінтерпретацію усталених у шевченкознавстві канонів шляхом компаративного аналізу сучасних автору "Кобзаря" соціокультурних і суспільно-політичних течій, напрямків і практик. Доволі цікавим могло би стати дослідження творчості поета через призму постколоніальних студій. Без адекватного осягнення Шевченкового спадку абсолютно неможливо збагнути динаміку розвитку вітчизняної історії другої половини XIX–XX століть, особливостей, символів, кодів і матриць українського культурного сьогодення.

1. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007.
2. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004.
3. Гундорова Т. Кітч і Література. Травестії. – К.: Факт, 2008.
4. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008.
5. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Україна в конфлікті міфологій. – К.: Факт, 2007.
6. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К.: Абрис, 1997.
7. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. – К.: Академвидав, 2006.
8. Зборовська Н. Тарас Шевченко в жіночих студіях // Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 185-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк-Львів, 2001.
9. Ільницький О. Гоголь і постколоніальний контекст // Критика. – 2000. – Число 3 (29).
10. Касьянов Г. Deja Vu! // Критика. – 2007. – Число 3 (113).
11. Проскурина В. Мифы империи. Литература и власть в эпоху Екатерины II. – М.: Новое литературное обозрение, 2006.
12. Томпсон Є. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2006.